

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա.Ի.ԵՏԱՐԱՐ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ԱԶԳԱՅԻՆՔ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՒԱՆԱՆՔ

Ետանգամ խօսք եղած է ու կլինի թէ ազգութիւն կամ ազգայնութիւն ըսելով՝ արդեօք ինչ բան պէտք է հասկընալ. միայն ազգային լեզուն եւ ազգային օրէնքներն ու կառավարութիւնը, թէ նաեւ ազգային դաւանանքը: Նոքա որ փոքր իշատէ եւրոպական ազգաց վիճակին ու մտածութիւններուն տեղեկութիւն տանին՝ եւ կամ կարծեն թէ ունին, համարձակ վճիռ կուտան թէ ազգութիւնը այս կամ այն ժողովրդեան իւր սեպհական լեզուն ու կառավարութեանը վրայ է. դաւանանքը երկրորդական բան է, եւ ժողովրդ-

դեան ազգութիւնը անով ոչ կպահօւի եւ ոչ կկորսուի: Եւ իրենց խօսքին օրինակ կրերեն իսկոյն Գաղղիացիները, Գերմանացիներն ու Անգղիացիները. նայէ, կրսեն, սոքա մէկ մէկ մեծամեծ ազգեր են, — ինչո՞վ, — իրենց սեպհական լեզուովն ու կառավարութեամբը. իսկ դաւանանքի կողմանէ ասոնցմէ ամէն մէկը քանի քանի ճիւղեր կը բաժնուին, մանաւանդ Անգղիացիք. եւ իրենց խօսքը ասով կլերջացընեն թէ ապա ուրեմն մեր Հայ ազգին ալ ազգութիւնը իրեն լեզուն վրայ է, դաւանանքը որը կուզէ թող լինի, լուսաւորչական կամ հռովմէական կամ լուսորդական կամ մահմէտական եւ կամ կապալաշտա-

կան. Հայը միշտ հայ է՝ կրսեն՝ իւր հայկական արիւնովն ու լեզուովը, եւ ամենեւին տարբերութիւն չեն դնեն՝ ոչ միայն լուսաւորչական եւ հռովմէական կամ լուստերական Հայուն մէջ, այլ եւ ոչ հին ատենի կռապաշտ կամ կրակապաշտ Հայուն եւ քրիստոնեայ Հայուն մէջ:

Ասոր հակառակը պնդողները, այսինքն նոքա որ կրսեն թէ ազգի մը ուրիշ ազգիւէն զատուելու գլխաւոր նշաններէն մէկը՝ իւր սեպհական դաւանանքն է, կզարմանան ու նաեւ կբարկանան, եւ կհարցընեն թէ ինչպէս կարելի է Հայ ու հայազգի ըսել այն մարդուն՝ որ իւր ազգին սեպհական դաւանանքը ձգէ ու օտար ազգի մը դաւանանքը ընդունի. Հայ ըսուելէն ետեւ՝ հարկաւ լուսաւորչական լինելու է, կրսեն, եւ ոչ թէ պապական կամ լուստերական կամ մահմէտական կամ ուրիշ ինչ եւ իցէ հաւատքի տէր:

Կարծէ որ քննեմք այս տեղ թէ արդեօք այսպիսի մեծ խնդրոյ մը վրայ այսպէս երկու իրարու ներհակ կարծիքներ լինելուն պատճառն ինչ է, եւ երկուքէն ո՞րն է ընդունելին իբրեւ ճշմարիտ:

Ինչ է ազգ ըսածդ:

— Եթէ եւրոպացի գիտնականաց հարցընեմք, պատասխան կուտան թէ «Ազգ կըսուի այն ժողովուրդն որ նոյն լեզուն կխօսի եւ նոյն օրէնքով կկառավարուի, եւ սովորաբար մէկ նախահօրէ մը առաջ եկած է ու նոյն երկրին մէջ կընակի»: Բայց իրենք ալ տեսնելով որ շատ ժողովուրդներ կան աշխարհիս երեսը՝ որ այս ամէն յատկութիւնները մէկտեղ չունին, եւ սակայն ազգ կըսուին իրաւամբ, — մէկ կամ երկու յատկութիւնն ալ բաւական կհամարին. զոր օրինակ, կրսեն, Իտալացիք թէպէտ ամէն տեղ մի եւ նոյն լեզուն կխօսին, բայց մինչեւ անցած տարւոյն սկիզբները քանի կտոր բաժնուած էին, ու ինչ տարբեր տարբեր օրէնքներով կկառավարուէին. եւ սակայն ազգ Իտալացուց կըսուէին: Նմանապէս ստոյգ կերպով չգիտցուիր թէ Իտալացուց նախահայրը արդեօք մէկ հոգի միայն է, եւ ո՞վ է. եւ սակայն Իտալացին նոյնպէս ազգ է Իտալացուց՝ ինչպէս Հայը հայկազն: — Դարձեալ՝ օրինակ կըբերեն Սլաւեան ազգը, որ թէպէտ 50 կամ 60 տեսակ ժողովուրդ կըաժնուի, բայց որովհետեւ ամենուն ալ լեզուները գրեթէ նոյն են, — թէպէտ եւ ոչ ամէնքը նոյն օրէնքով կառավարուին եւ ոչ ամէնքը նոյն երկրի մէջ բնակին, եւ ոչ ա-

ւմենուն մէկ նախահայր մը ունենալը յայտնի լինի, սակայն Սլաւեաններուն մէկ ազգ լինելը կարելի չէ ուրանալ: — Այս բաներուն նայելով՝ հարկաւ իրաւունք կունենան նոքա որ կրսեն թէ ամէն տեղի Հայն ալ նոյն նախահայրն ունենալով եւ նոյն լեզուն խօսելով՝ պէտք է որ Հայ ազգ համարուի:

Ո՛րչափ ալ իրաւացի տեսնուի այս մտածութիւնը, երբոր գործնական կերպով նայիմք մեր ազգին քանի մը ճիւղերուն, մանաւանդ անոնց որ Հայաստանէն դուրս կընակին, եւ օտար դաւանանքի, օտար սովորութեանց տէր են, եւ օտար լեզուով աւելի կխօսին՝ քան թէ հայերէն, արդեօք չեմք ստիպուիր ըսելու թէ նոքա կատարեալ հայկական ազգութիւն չունին, կամ գոնէ բուն հայ՝ ճշմարիտ հայ չեն կրնար ըսուիլ: Օրինակի համար, Իգմիրու ջահեցիներուն, որոց լեզուն տաճկերէն է, դաւանանքը հռովմէական, հագուստները՝ սովորութիւնները ըստ մեծիմասին եւրոպական, ինչպէս հայ ըսելու է, թէպէտ եւ ստոյգ է թէ նոքա ալ Հայկայ սերունդ են. եւ կամ Լեհաստանի մէջ՝ լեզուով, դաւանանքով, հագուստով, սովորութիւններով լեհացի դարձած Հայերը միթէ կրնան նոյնպէս բնիկ կամ ճշմարիտ հայ ըսուիլ՝ ինչպէս որ պէտք է ըսուին լուսաւորչական՝ հայերէն խօսող եւ հայկական սովորութիւնները պահող Հայաստանցիները:

Ասոր վրայ պէտք է աւելցընեմք ուրիշ խորհրդածութիւն մըն ալ, որ եւրոպացուց սկզբունքին հակառակ է, բայց ընդհանրապէս արեւելցուց համար յայտնի ճշմարտութիւն. այսինքն թէ արեւելքի մէջ ազգութիւնն ու դաւանանքը սովորաբար բոլորովին իրարու տեղ կգրուին, ինչպէս որ ուրիշ ատեն ալ յիշատակել եմք, եւ մահմէտական տէրութիւնները իւրաքանչիւր ազգը անոր դաւանանքովը կճանչնան: — Մահմէտականը ինքզինքը միւսլիման միլլէթի կանուանէ. — այն ըսեմք թէ զարմանք չէ. հապա ինչ ըսեմք երբ կտեսնեմք որ Տաճկի տէրութեան մէջ մէկմէկ զատ զատ ազգեր կհամարուին ոչ միայն բուն Հայը, հապա նաեւ հռովմէական հայը, եւ բողոքական հայը. (հրմկնի միլլէթի, գաթուխի միլլէթի, փոթուխի միլլէթի.) Նմանապէս զատ զատ ազգեր կհամարուին ոչ միայն յոյնը (ռում միլլէթի), հապա նաեւ հռովմէական յոյնը (ռում գաթուխի միլլէթի). զատ զատ ազգեր կհամարուին ոչ միայն ասորիները (սիւրիանի միլլէթի), հապա նաեւ յունադաւան

ասորիները, եւ հռովմէական ասորիները, եւ այլն:

Ուրեմն ինչ զարմանք է թէ որ եւրոպացիք ինչ ալ ըսեն՝ արեւելք դեռ երկար ժամանակ տիրէ այս կարծիքը թէ մարդուս ազգութիւնը պահպանողը, կամ ազգութեան առաջին եւ գլխաւոր նշանը դաւանանքն է:

Ի՞նչ զարմանք է թէ որ Հայը ճշմարիտ Հայու՝ իսկ Հայու՝ բուն Հայու տեղ չգնէ զանոնք որ իրենց ընդկ ազգային դաւանանքը կ'իտղուեն եւ ուրիշ օտար դաւանանքի կ'հետեւին: — Եւ միթէ կարելի է ըսել թէ Հայը այսպէս մտածելովը կ'սխալի. — ոչ. վասն զի իրօք ալ այնպիսի վիճակի մը մէջ կ'գտնուի այսօրուան օրս որ իւր ազգութեանը ընդհանուր եւ ապահով նշան՝ միայն այս իւր դաւանանքը՝ այսինքն լուսաւորչականը մնացած է, եւ երկրորդաբար՝ լեզուն. եւ որովհետեւ սեպհական կառավարութեան օրէնքներ չունի, ազգային դրսի սովորութիւններն ալ հետ զհետէ ձգելու եւ օտարաց հետեւելու վրայ է, միայն իւր եկեղեցական օրէնքներովն ու արարողութիւններովն է որ ազգութիւնը կ'պահպանէ:

Ուստի թող եւրոպացիք ինչ սահման որ կողգեն՝ տան ազգ եւ ազգութիւն բառերուն. թող եւրոպացուց կուրօրէն հետեւող Հայն ալ՝ ինչպէս որ կողգէ այնպէս հասկընայ հայկական ազգութիւնը. մեք գործնականը այս բանիս մէջ ալ տեսականէն առաջ գնելով՝ կ'հաստատեմք թէ ընդկ Հայ կամ ճշմարիտ Հայ նա է միայն՝ որ իւր ազգային սեպհական եկեղեցւոյն դաւանանքը անխառն կ'պահպանէ, հանդերձ մէջի արարողութիւններովն ու ծէսերովը, որ այն դաւանանքին դրսի կերպարանքը կամ մարմինը կ'համարուին:

Ո՞վ չգիտեր թէ Հայն ալ իբրեւ քրիստոնեայ՝ անգամ է ընդհանրական եկեղեցւոյն Գրիստոսի, յորում այն չնայուի թէ այս կամ այն մարդը ինչ ծագումն ունի, ինչ լեզուով կ'սօսի, ինչ ծէսերով կ'վարուի, ինչ քաղաքական օրէնքներով կ'կառավարուի. այլ այս՝ թէ արդեօք նորա օրէնքն ալ Գրիստոսի սուրբ Աւետարանն է, նորա նշանն ալ սուրբ Խաչն ու քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնն է, նորա վարդապետութիւնն ալ սուրբ առաքելոց եւ սրբոց Հարց վարդապետութեանը համաձայն է. . . Ասոնցմով Հայն ալ անտարակոյս մասն է քրիստոնէական մեծ ազգին: Բայց մեր փնտռածը այդ կրօնական ազգութիւնը չէ, հապա ազգային կրօնը կամ դա-

ւանութիւնն է՝ իբրեւ գլխաւոր եւ որոշիչ նշան Հայուն իջուանաց եւ յԱսորւոց, յԻտալացւոց եւ յԱնգղիացւոց, եւ յայլ ամենայն ազգաց աշխարհի:

Թէ որ օրէնքը եւ սովորութիւնը ուրիշ ո՞ր եւ իցէ ազգի ալ ազգութեանը որոշիչ նշաններէն կ'համարուին, ինչպէս որ վերն ըսինք, դարձեալ կ'ըսեմք. յայտնի բան է որ մեր ազգը քաղաքական օրէնքներով ու սովորութեամբ չզանազանիր այժմ ուրիշ ազգերէն. բայց որովհետեւ եկեղեցական սեպհական օրէնքներ ու սովորութիւններ՝ այսինքն արարողութիւններն ունի, ո՞չ ապաքէն սորս պէտք է բռնեն նաեւ քաղաքական օրինաց եւ սովորութեանց տեղը: — Ապա ուրեմն մեր ազգին ազգութեանը առաջին եւ գլխաւոր նշանն իւր սեպհական դաւանանքն է՝ հանդերձ արարողութեամբք. եւ ոչ միայն նշան՝ հապա նաեւ ազգութեանը բուն հաստատուն պահպանիչն է նոյն լուսաւորչական դաւանանքը. այնպէս որ առանց անոր ոչ լեզուն բաւական է մեր ազգին ազգութիւնը որոշելու եւ պահպանելու, եւ ոչ ուրիշ բնական կամ պատահական յատկութիւնները:

Կարգացողները կ'հասկընան արդեօք թէ ինչ գիտամբ կաւելցընեմք մեր այս խօսքերուն մէջ շուստորչական բառը: Կ'հասկընան արդեօք թէ միայն առ հարկի՝ ստիպուելով է որ այս ածականը կառնուի մեր վրայ: Եւ հարկը՝ նոյն իսկ ազգին դաւանանքի կողմանէ երկու երեք ճիւղ կամ ազգ բաժնուիլն է: Եթէ հռովմէականութիւնը եւ բողոքականութիւնը մեր ազգին մէջ մտած չլինէին, Հայ ըսուելուն պէս՝ կ'հասկընայինք հարկաւ այն Հայը, որ դաւանանքովը եւ լեզուովը ուրիշ ամէն ազգերէն կ'զանազանի. բայց քանի որ հռովմէական դաւանանքի տէրն ալ սկսեր է կարողիկ անունով գոհ չլինել՝ առաջուան պէս, հապա նաեւ Հայ կանուանէ ինքզինքը, կամ թէ լուսաւորական դարձողն ալ՝ ես բողոքական հայ եմ կ'ըսէ, պէտք եղեր է որ բուն Հայն ալ մէկ ածականով մը հասկընցընէ թէ ինքը ոչ հռովմէական է, ոչ բողոքական, ոչ յունադաւան, այլ անխոտոր հետեւող առաքելական վարդապետութեան սրբոյ՝ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, նորա դրած արարողութիւնները անխառն եւ անարատ պահպանող, եւ նորա օրինաւոր յաջորդներուն, այսինքն սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսներուն, հնազանդ եւ հպատակ ի հոգեւորս: — Գիտեմք նաեւ մեք թէ կան այնպիսի հռովմէականներ

որ կհամարձակին ըսելու թէ լուսաւորչական ամականը՝ բաւական որոշող ամական մը չէ, վասն զի մեք եւս նոյն օրոյ լուսաւորչին քրիստոնեայ ըրած ազգն եմք, կըսեն. մեք եւս նոյն լուսաւորչին վարդապետութեանցը կհետեւիմք, կըսեն. Բայց մեզի շատ դիւրին է ապացոյցանելը թէ անկարելի է որ նորա ալ նոյն ճշգրտութեամբ եւ նոյն ընդարձակ նշանակութեամբ լուսաւորչական կարենան ըսուիլ՝ ինչպէս որ բուն Հայր. Վասն զի, — ուրիշ աստուածաբանական խնդիրները մէկգի ձգելով, — մեք այս միայն կըսեմք հռովմէական Հայ եղբարց՝ թէ լուսաւորչական բառը ոչ երբէք կրնայ յարմարիլ իրենց՝ քանի որ լուսաւորչի սուրբ Աթոռոյն հետ մասնակցութիւն չունին, քանի որ նորա օրինաւոր յաջորդներուն չեն հպատակիր, եւ քանի որ սրբոյ լուսաւորչին ըրած վարդապետութիւնը եւ կարգադրութիւնները անխառն չեն պահեր: Այսու ամենայնիւ մեք ալ հարկ չեմք համարիր որ ճշմարիտ Հայ մը ամէն անգամ ինքզինքը լուսաւորչական բառով զատէ. գիտնալով որ լոկ Հայ անունը իրօք կատարելապէս իրեն միայն կպատշաճի, եւ ոչ թէ իրմէ բաժնուածներուն:

Բանը այս է որ Հայ եմ ըսող ու պարծեցող Հայը՝ ճշմարտապէս Հայու պատուական անունը արժանի բարք ու վարք ունենայ՝ մանաւանդ զաւանանքին կողմանէ: — Ի՞նչ է այս բարքը, եթէ ոչ՝ իւր հայրենի եկեղեցւոյն անարատ զաւանանքին վրայ անկեղծ սէր եւ անդրդուելի հաստատութիւն:

Վեր խլերոյ նայողին այնպէս կերեւնայ որ իբր թէ ճշմարիտ Հայը այս խրատուն եւ յորդորանքին կարօտ չէ ամենեւին. այլ միշտ հաստատուն՝ միշտ ամուր է իւր զաւանանքին վրայ, — երանի թէ այնպէս լինէր. — բայց ոչ ապաքէն քանի մը հարիւր տարիէ իվեր զանազան պատճառներով ու պատճառանքներով՝ ոչ սակաւ Հայեր իրենց հարազատ եկեղեցիէն պաղեր հեռացեր ու հռով-

մէական եւ յունական եկեղեցեաց յարեր են. եւ ոչ ապաքէն քանի՝ քանիւ հինգ տարիէ ի վեր նոյնպէս ոչ սակաւ Հայեր իրենց ընկի զաւանանքը թողեր եւ լուսեռականաց նաւաւանքին վարդապետութեանը ետեւէ ընկեր են. Եւ գիտելու արժանի բանն այս է որ մէկը նոցա եւ սոցա բռնած ընթացքին եւ բանեցուցած լեզուին որ նայի՝ իսկոյն պէտք է հասկընայ թէ զաւանանքի տարբերութիւնը որքան կրնայ պաղեցընել մարդու սիրտը իւր սեպհական ազգէն ու ազգութենէն. եւ այնուհետեւ չկրնար ըսել թէ Հայը ինչ զաւանանքի տէր ալ լինի՝ կարող է ճշմարիտ Հայ լինել, եւ իւր ազգը ինչպէս որ պէտք է սիրել:

Ասոնք ըսելով՝ մեր միտքը այն չէ որ աստուածաբանական վիճաբանութիւն բանամք զաւանանքներու վրայ թէ որքան շիտակ է ազգայինը, եւ որքան ծուռ է անկից հեռացողներունը. — այնպիսի վէճերուն տեղը ամսագրոյս թերթերը չեն. Մեր միտքը այն է միայն որ ցուցնեմք թէ հայկական ազգութեան առաջին եւ գլխաւոր նշանն ու պահանջը՝ իւր լուսաւորչական զաւանանքն է, եւ թէ որոնք որ անկից կխտորին՝ հարկաւ նոցա ազգային հոգին եւ ազգասիրութիւնը պակաս պիտի լինի:

Սերա միութիւն եւ անքակտելի միաբանութիւն ըսածդ՝ այն բաներուն մէջ կլինի որ իրարու նման մասնիկներէ ձեւացած են. ինչպէս ջրին երեսը թափուած իւղը, որ որչափ ալ ցրուի առաջ, իսկոյն կկրճկի կամ փոփուի, ու կլոր կլոր ժողվուած՝ ջրէն զատուած կկենայ: Ասոր պէս պէտք է հասկընամք նաեւ ազգային ձգողութեան օրէնքը:

Ուր որ կատարեալ նմանութիւն կայ, անդ է եւ կատարեալ սէր, անդ է եւ կատարեալ միութիւն եւ միաբանութիւն. եւ ուր որ սէր եւ միաբանութիւն կայ, անդ է անպատճառ ոյժ եւ եռանդ, եւ ամէն բանի մէջ յառաջադիմութիւն:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.

Ո՞վ Հայկայ որդիք,
Բերդ պարիսպ ունի՞ք.
— Ունիմք մի միայն
Ամրոց անառիկ. —
Սուրբ եկեղեցիս՝

երկնամեմ բունիկ,
Ուր հին ազգութիւն
Մեր հարց երջանիկ
Նընջէ եւ զարթնու
Հրաշագեղ փիւնիկ: